

Марияна Хр. Витанова
Названия за баница в българските диалекти в славянски и балкански езиков контекст

Едно от традиционните български ястия е баницата. Приготвя се от поставени една върху друга или навити тестени кори, с плънка от сирене, зеленчуци, месо, ориз и др. Поднася се обикновено на празничната трапеза, свързана с народния календар. В кухнята на съвременния българин баницата все по-често губи връзка с празничната обредност и се превръща в храна от ежедневието.

В диалектите се употребяват разнообразни лексеми - както общи названия за реалията, така и названия за различни видове баници според начина на приготвяне, продуктите, които се употребяват и т.н.

Част от лексемите имат славянски произход - *баница* (общобългарско), *млин*¹ (мизийски, балкански и родопски говори), *милѝн* (Кот., Ловеш., Хаск.), *милѝна* (Варн., Слив., Ямб., Айт., Харм.), *клѝн*² (родопски и тракийски говори), *зѝлник*³ (източни и западни говори), *бѝлник* и *бѝленик* (родопски говори) - срв. стб. *взѝлиѝ*, *кѝшник* (родопски говори), *лѝтник* (Смол.) - срв. стб. *лѝтъ*, *мазнѝца* (Бан.), *пѝтник* (В.Търн.), *топѝйница* (Панаг.), *то̀чену* (Сев. Добр., Свищ.) и др.

Най-широко разпространена е лексемата *баница*, която е възприета и в книжовния език. Произходът ѝ се свързва с развоя на праславянската форма **гѝбаница>*гѝбаница>*гбаница>баница* (БЕР, т. I). Форма *гѝбаница*, която може да се приеме за пряк наследник на **гѝбаница*, е регистрирана само в говора на Ново село, Вид. (Младенов, М., с. 221), срв. диалектните глаголи *нагѝбам* 'навеждам, нагъвам', *сгѝбам се* 'свивам се, сгъвам се' (Шум.). Облик *гѝбаница* 'баница, пита' се употребява и в сръбски език, срв. и глагола *гѝбати*, *гибам* 'движа; прегъвам'. В говорите на селата Куфалово, Сол. и Литовой, Енидж. функционира названието *габѝйница* (с антиципация на мекостта), което също запазва близост до праславянската форма.

¹ От **mlĩnъsъ*, срв. срб. *млинац*, словен. *mlĩnes*, струс *млинъ>блинъ*, рус. *блин*, укр. *блин*, горлуж. *mlĩnc*, доллуж. *mlĩn*, в новогр. заемка *μλίνα* 'вид печиво'. - БЕР. Т. IV.

² От **kl-inъ*, срв. ст.пол.*klin* 'къшей, комат хляб', чеш. *klĩn* 'отломък от хляб', горнолуж.. *klin*. - БЕР. Т. II.

³ От **zель*, чеш. *zelnĩk* 'вид печиво със зеле'. - БЕР, Т. I.

Някои от названията са навлезли от съседните балкански езици. От турски произход са лексемите *бюрек* 'баница със сирене' (общобългарско) и *бурек* (Ново село, Вид.), *бирек* (Шум., Слив., Карн.) < тур. *börek*, *долангач* 'баница с яйца' < тур. диал. *dolangaç*, *пèд'а//пид'ъ* (Страхилово, Свищ.) и *бид'ъ* (Върбица, Пресл.), *бидè* (Ашиково, Шум.) < тур. *pidè*, *татлийа//татлиа* 'сладка баница' < тур. *tatli* и др. От персийски произход чрез посредничеството на турски са навлезли лексемите *баклава* 'сладка баница с орехи, напоена със сироп' < перс.-тур. *baklava* (заето и в румънски *baklava*, сръб. *баклава*, рус. *баклава*, нгр. *μπακλαβάς*), *саралия* 'сладка навита баница с орехи, напоена със сироп' < тур. диал. *sarayli* (заето и в румънски *seralie*, *saralie* 'вид точен сладкиш'). Гръцки заемки са названията *плек(н)да* (източни говори) < нгр. диал. *πλακεττα*, *ланγίδα* (Пловд., Ксант., Гюм., Корч., Кост. и др.) < *λανγίδα*, *мъстопита* 'баница с вино' (Бобощица, Корч.) < *μονστόπηττα* и др.

От общите названия за реалиата се образуват различни словосъчетания за означаване на различните видове баници: а) атрибутивни словосъчетания от прилагателно и съществително или причастие и съществително - *ечàва бàница* (Скребатно, Г. Дел.), *спàла баница* (Живовци, Монт.), *сèцана бàница*, *с̀укана бàница* (Сапарево, Дупн.), *к̀ипнала бàница*, *к̀ъпана бàница* (Русаля, В.Търн.), *гòла плекèта* (Гюм.), *м̀ързèлива плекèта* (Разгр.), *лòпушкин клин* (Ивайловгр.), *ск̀рипал'ич'уф клин* (Мад.), *в̀ита мèsеница* (Кацелово, Бел.); б) предложни словосъчетания от две съществителни - *бàница с лàпгдец* (Дебращица, Пазардж.), *плекèта с̀с с̀блак* (Зърнево, Драм.), *плекèта с к̀шоок* (Костандово, Пазардж.); в) безпредложни словосъчетания от две съществителни - *бохчà бàница* (Самок.), *дрян баница* (Харм.), *геврек зèлник* (Марково, Шум.), *млин саралийа* (Добр.) и др.

Някои от названията са възникнали по метонимичен или метафоричен път. Чрез механизма на метонимичния пренос е реализирана семантичната номинация при лексемата *клин* в родопските и тракийските говори. От първоначално значение 'късче от баница' се е развило общото значение 'баница', което вторично се стеснява в 'баница с ориз'. По същия начин е възникнала и лексемата *комàт* 'баница' в Кукушко. Изходното значение на *корà*

'тънък лист разточено тесто ' се е превърнало в общо название за реалията в някои говори в Костурско.

Чрез метафоризация са възникнали еднолексемни названия и словосъчетания като *смòци* 'баница, чиито кори са навити като змия, смок' (Г.Дел.), *рогàтник//ругàтник* (Асен., Смол.), *гръклян баница*, *бохча баница* (Самоков.), *геврек зелник* (Марково, Шум.), *дрѝпла* (Троян., Бот.), *дрѝпник* (Сил.), *пацалива баница* (Самоков.), *циганска баница* (Асен.) и др.

В рамките на диалектната макросистема с една и съща лексема могат да се означават различни по вид баници. Напр. в повечето говори *зелник* е 'баница с плънка от зелени ядивни треви - спанак, лапад, коприва, киселец'. Среща се и със значение 'баница с плънка от зеле' (Год., Пирд., Карл. и др). В Ракитово, Велин. е налице още по-силно стесняване на значението и *зелник* е 'баница с кисело зеле'. В Самоковско *зелник* е 'баница със зелен лук'. *Млин* се среща както като общо понятие за баница, така и като название за вид сладка баница с орехи (Копр.).

В книжовния български език разновидностите на баницата се назовават главно с предложно свързани именни словосъчетания (*баница със сирене*, *баница с тиква*, *баница със спанак* и др.). Диалектната номинация е довела до възникването на многобройни лексеми за различните видове баници, мотивирани най-често от названията на продуктите и начина на приготвяне на баницата, от формата и вкусовете и качества. Могат да бъдат обособени следните групи еднолексемни названия и словосъчетания.

1. Названия, мотивирани от продуктите за приготвяне на баницата:

'баница със сирене' - *с̀иреник* (Кот.), *с̀ирененик* (Кот.), *с̀ирник* (Ловеш.), *с̀ир'анева баница* (Г.Дел.), *с̀иренева баница* (Банс.), *с̀иренувъ б̀аницъ* (Ст.Заг.), *сирен'ан з̀ел'ник* (Пресл.), *с̀иреневъ плък̀етъ* (Гюм.) *т̀очину със с̀ирен'* (Бан.);

'баница с масло' - *м̀асленица* (Асен.);

'баница с мляко' - *мл̀ечник* (Кост.), *мл̀ичин̀ик* (Мелн.), *мл̀ечна б̀аница* (Шум.);

'баница с яйца' - *й̀айченик* (Соф., родопски говори);

'баница с мас' - *м̀аслиница* (Хаск.), *маз̀ница* (Бан.);

'баница с първото надоено мляко' - *с̀арник* (родопски и тракийски говори) и т.н.

2. Названия, мотивирани от вида на плънката за баница:

'баница с билки (лапад, спанак, киселец, листа от цвекло)' - *бѝленик, бѝл'ник* (Род.) *зѝлник* (Ракитово, Велин.; Лещен, Г. Дел.);

'баница със спанак' - *спанàчник//спѣнàчник* (Брезн., В.Търн., Елен.), *плагèта с к'ѝшок* (Пазардж.);

'баница с коприва' - *купрѝвник* (Павл., Елен.);

'баница с киселец' - *л'утник//л'ѝтник* < *л'утàк, л'утàвец* 'киселец' (Бориково, Смол.) , *лѝтешнѝк* < *л'утеш* 'киселец' (Буйново, Смол.);

'баница с лапад' - *лòпушник* (В.Търн., Сил., Поп.), *лòпушкин клѝн* (Ивайловгр.), *лàпатник* (Смол., Мад., Асен.), *лапапàрник* (Осеново, Разл.), *штѝрник* (В.Търн., Габр.), *штàвленик* (Кул.);

'баница с праз' - *пràзеник* (Добричко, Пров.), *пràзник* (Добричко), *прѣзàрник* (Зарово, Сол.), *пràз'ен зѝл'ник* (Кривня, Пров.);

'баница с лук' - *л'учник* (Врач.);

'баница със зеле' - *зѝлник//зѝл'ник* (Г.Дел., Пирд., Карл., Дедеаг.), *лàхненик* (Първ.), *плагèта със сѣблак* 'диво зеле' (Зърнево, Драм.);

'баница с тиква' - *тѝквеник//тѝквиник//тѝкв'ѣник//тиквенѝк*, (общобългарско), *мазнѝца с тѝква* (Бан.), *тѝквена плагèта* (Добр.);

'баница с ябълки' - *ѝàбѣлчник* (Варн.);

'баница с картофи' - *барабòйник* (Ловеш., Троян.), *компѝреник* (Род.), *компѝр'ева бàница* (Г. Дряново, Г.Дел.), *патàтник* (Смол., Асен., Мад., Дев.), *патèтник* (Смол.), *пèтник* (Асен.);

'баница с алабаш' - *кочѣл'ник* (Род.);

'баница с ориз' - *орѝзник* (Баничан, Г.Дел.), *орѝзница* (Г.Дел.), *уризàрник* (Зарово, Сол.), *бàница с урис* (Банс.), *бàн'ца с врѝс* (Тракиец, Хаск.), *орѝзова бàница* (Г. Дряново, Г.Дел.), *орѝзева бàница* (Разл., Ст.Заг.), *орѝзнева бàница* (Филипово, Разл.), *орѝжава бàничка* (Лещен, Г.Дел.), *орѝзев клѝн* (Търън, Смол.);

'баница с месо'⁴ - *мѣсник* (Соф., Врач., Род., Дедеаг.)

'баница с жито' - *балг'урник//бѣлг'ур'н'ѣк* (Хаск.), *булг'уренѣ плекèтѣ* (Съчанли, Гюм.);

'баница с трахана' - *трàлник* (Кост.) и т.н.

⁴ Според *Хр. Вакарелски* тази баница е по-рядко срещана в традиционната българска кухня - Вж. Етнография на България. С., 1977., с.184.

3. Названията, мотивирани от вкусовите качества са главно атрибутивни словосъчетания - *сулѐнъ б̀аницѝ* (Разл., Брезн.); *сл̀атка б̀аница* (Пещ., Ст.Заг., Разл.); *б̀лага б̀аница* (Бан., Брезн.); *к̀исела б̀аница* (Г.Дел., Брезн.), *к̀исѝла плакѝта* (Драм.) и др.

4. Названия, мотивирани от начина на приготвяне:

'баница от наложени една върху друга кори с пл̀анка между тях' - *нал̀ожн'ак*, *нал̀ожена б̀аница* (Год.), *л̀ожена б̀аница* (Ихт.);

'баница, чиито кори се правят като се теглят с р̀ька' - *тѝглена б̀аница* и *д̀ѝрп̀нъ б̀аницѝ* (балкански говори), *сѝцана б̀аница* (Сапарево, Дупн.);

'баница, чиито кори се правят като се разточват с точилка' - *т̀очену* (Гостилица, Дрян.), *т̀оченка* (Ракитово, Велин.), *т̀очена б̀аница* (Бериево, Слат.), *гач̀* (Асен.), *гач̀а*, *гач̀ка* (Бел.);

'баница, чиито кори се навиват' - *завич̀ец* (Полетинци, Кюст.), *с̀укана б̀аница* (Сапарево, Дупн.);

'баница, която се пече върху плоча (*т̀икла*)' - *т̀икалник* (Дев.) и т.н.

Макар и по-рядко, се срещат названия, мотивирани от името на празника, за който се приготвят, напр.: 'баница, която се приготвя, когато проходи детето' - *п̀ост̀пник* (Бург.), *приштуп̀алник* (Енина, Казан.), 'баница с к̀ьсмети за Сурва, която се кади' - *с̀урвена б̀аница* (Род.), *с̀урвакнишки з̀елник* (Шум.), 'баница за Васильовден' - *васил'ова б̀аница* (Род.) и т.н.

Направеният преглед представя една малка част от съществуващите диалектни названия на реалията. Докато в книжовния език се употребяват само няколко лексеми и словосъчетания за баница и нейните разновидности, на говорите е присъща богата и разнообразна лексика.

Източници и литература

Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН

Български етимологичен речник. Т. I А-З. Издателство на БАН. София, 1971 - Т. VI. ПУСКАМ-СЛОВАР. АИ "Проф. Марин Дринов". София, 2002.

Вакарелска, Д. Самоковският говор. Трудове по българска диалектология и история на българския език. Кн. 1. АИ "Проф. Марин Дринов". София, 2002.

Вакарелски, Хр. Етнография на България. София, 1977 г.

Вачева М., Керемидчиева, Сл. Говорът на село Зарово, Солунско. София, 2000.

Легурска П. Тематичен речник на народния календар (есенен цикъл). София, 2000.

Легурска П. Тематичен речник на народния календар (зимен цикъл). София, 2001

Младенов М. Сл. Говорът на Ново село, Видинско. Трудове по българска диалектология. Кн. 6. София, 1969.

Радева В. Лексикалното богатство на българските говори. София, 1982.

Филипова-Байрова М. Гръцки заемки в съвременния български език. София, 1969.

Шклифов Бл., Шклифова Ек. Български диалектни текстове от Егейска Македония. С., 2003.

Списък на съкращенията

Айт. - Айтоско

Асен. - Асеновградско

Бан. - Банат

Банс. - Банско

Бел. - Беленско

Бот. - Ботевградско

Брезн. - Брезнишко

Бург. - Бургаско

Варн. - Варненско

Велин. - Велинградско

В. Търн. - Великотърновско

Вид. - Видинско

Врач. - Врачанско

Габр. - Габровско

Г. Дел. - Гоцеделчевско

Год. - Годечко

Гюм. - Гюмюрджинско

Дев. - Девинско

Дедеаг. - Дедеагачко

Добрич. - Добричко

Добр. - Добруджа

Драм. - Драмско

Дрян. - Дряновско
Дупн. - Дупнишко
Елен. - Еленско
Енидж. - Ениджевардарско
Ивайловгр. - Ивайловградско
Ихт. - Ихтиманско
Казан. - Казанлъшко
Карл. - Карловско
Карн. - Карнобатско
Копр. - Копривщица
Корч. - Корчанско
Кост. - Костурско
Кот. - Котленско
Ксант. - Ксантийско
Кукуш. - Кукушко
Кул. - Кулско
Кюст. - Кюстендилско
Ловеш. - Ловешко
Мад. - Маданско
Мелн. - Мелнишко
Монт. - Монтанско
Павл. - Павликенско
Пазардж. - Пазарджишко
Панаг. - Панагюрско
Пещ. - Пещерско
Пирд. - Пирдопско
Пловд. - Пловдивско
Поп. - Поповско
Пресл. - Преславско
Пров. - Провадийско
Първ. - Първомайско
Разгр. - Разградско
Разл. - Разложко
Род. - Родопи
Самок. - Самосовско
Сев. Добр. - Северна Добруджа
Свищ. - Свищовско
Сил. - Силистренско
Слат. - Слатинско

Слив. - Сливенско
Смол. - Смолянско
Сол. - Солунско
Соф. - Софийско
Ст. Заг. - Старозагорско
Троян. - Троянско
Харм. - Харманлийско
Хаск. - Хасковско
Шум. - Шум.
Ямб. — Ямболско

(Статията е публикувана в Исследования по славянской диалектологии.10. Терминологическая лексика материальной и духовной культуры балканских славян. Москва, 2004, с. 212-217; сп. Българска реч, 2005, кн. 1, с. 62-66)